

TANULMÁNYOK

KECSKEMÉTI GÁBOR

Vis rerum immutandarum

Kép- és szövegalkotó erők az eszme- és az irodalomtörténetben*

A B S Z T R A K T

A humanista filológia célját és értelmét illető viták végigkísérték a kora újkort. A klasszikus antik szövegtudomány vajon a ráismerést vagy a különbözős felismerését, a folytathatóságot vagy a megszakítottaságot teszi-e inkább érzékelhetővé? A rég letűnt világához genetikus és metonimikusan kapcsolódó antik szövegek vajon a jelen korhoz való hasonlóságukban is adaptálhatók, vagy pusztán archiváriusi érdeklődés előtt nyílnak meg, a hasonlóságok, analógiák igényének feladása árán? A neohumanizmus, majd a romantikus művészeti eszmény további dimenziókat adott e kérdésekhez.

Számos antik szöveg felveti, hogy bizonyos esetekben az utódnemzés során nem a szülők tulajdonságainak a továbbörökítése a meghatározó, hanem a lélek munkálkodása. A várandós anya mentális képeinek az újszülöttet elérő hatása csak legszűkebb kontextusában jelenti a kora újkor természettudományi problémáját, a megvitatását dinamizáló kérdéskör valójában a művészet- és az irodalomelmélet preesztétikai diskussziójaként, parabolájaként ragadható meg. Az imitációelvű humanista, barokk és klasszicista irodalomban a hasonlóság, a parafrazeált vagy adaptált inter- és szubtextusokra való ráismerés garantálja a mentális képességek és etikai normák tipizálható szintjének való megfelelést, a pragmatikus kiaknázást. A (poszt)romantikus esztétika számára viszont az originalitás a kitüntetett érték, a pusztán a hasonlóságot, a megegyezést rögzítő műalkotás taszító; a megelevenítő, a szemléleti kapcsolódásra alkalmat adó élettéliség csakis a művész bensőjéből fakadhat.

A Mátyás-kori humanizmus

A humanizmus, főként a humanista filológiai projektum célját és értelmét illető viták Európa-szerte végigkísérték a 15–16. századot. Huszti József már 1919-ben elkülönítette két szélső álláspontjukat: egyfelől az időtlennek tekintett klasszikusokban

* A 2022. szeptember 12-én megtartott akadémiai rendes tagi székfoglaló előadás tanulmányá továbbfejlesztett változata.

SZÁMUNK SZERZŐI

KECSKEMÉTI GÁBOR

kutatóprofesszor (HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet), egyetemi tanár
(Miskolci Egyetem), kecskemeti.gabor@abtk.hu

DEBRECZENI ATTILA

egyetemi tanár (Debreceni Egyetem), debreczeni.attila@arts.unideb.hu

SZILÁGYI MÁRTON

egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem), szilagyi.marton@btk.elte.hu

SIMON ATTILA

egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem), simon.attila@btk.elte.hu

PATAKY ADRIENN

irodalomtörténész (Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport), adriennp@gmail.com

BUDA ATTILA

irodalomtörténész (Budapest), buda.attila@gmail.com

BOZSOKI PETRA

egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem), bozsoki.petra@btk.elte.hu

az imitáció örökérvényű mintáit és normáit megpillantó, retorikai indíttatású szemléletet, másfelől a szövegek történeti olvasására összpontosító, mindenekelőtt grammatikai alapú törekvést.¹ Ilyen viták már a számos antik szöveget az Apokon inneni szerzetesi könyvtárakban fellelő² és emiatt a közelmúltban Stephen Greenblatt igen vegyes fogadtatású monográfiájának³ hőségé vált Poggio Bracciolini (1380–1459) és az egy emberöltővel fiatalabb Lorenzo Valla (1407 k.–1457) között is folytak.⁴ Valla a nyelv- és irodalomtörténeti adatokból állította össze a nyelvi korrektség normatív előírásait, így szigorú mércéjén megmérve nyomban megszűntek azok a lehetőségek, ahogyan Bracciolini még az élőnyelvhez hasonló szabad természetességgel használta és alakította a latint.⁵ A Vallához hasonló megfontolások álltak Geórgiosz Trapezuntiosz (1395–1486) Guarino Veronesével (1374–1460) szembeni fellépése mögött is, amikor – elsősorban Hermogenész stilisztikai erényeket illető elveire támaszkodva – a módszeres, meghatározott és formalizált alapelvekre támaszkodó imitációs eljárásokat hiányolta és alkalmazásukat kezdte sürgetni.⁶ Hasonló példa Lorenzo Guidetti (1439–1519) és Buonaccorso Massari 1465. évi vitája az antik szövegek tanulmányozásának céljáról, természetéről és módszeréről, pedagógiai vagy tudományos jellegéről. Az előbbi álláspont a klasszikusokat ideálképnek, a jelen szempontjából relevánsnak, az imitáció problémátlan tárgyának tekinti, az utóbbi a nehéz erőfeszítésekkel is csak részlegesen rekonstruálható múlt korlátozott hozzáférhetőségű emberi alkotásaként problematizálja a használatukat, amely irrelevánsnak és haszontalannak bizonyulhat a jelenben.⁷ Hasonló megkülönböztetés a reneszánsz kori kommentár-irodalom két válfajára is alkalmazható: míg a módszeres történeti értelmezés az ambiguitások megszüntetésében, az eredetkontextus feltárásában érdekelt, addig az anakronisztikus értelmezést felvállaló fajta alapvetően poliszémikus működésű, jelentős szerepet juttat az explicit kifejtésnek, a diskurzus és a metadiskurzus ontológiai egyenértékűségét tételezi, s mindezzel a modern hermeneutikáknak a befogadót kitüntető természetét, sőt a dekonstrukciót elővételezi.⁸ Ha választás elé állítják, való-

¹ HUSZTI József, *Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában*, Egyetemes Philológiai Közlöny 1919, 96–107, 220–238, 222–225.

² James Jerome MURPHY, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, University of California Press, Berkeley etc., 1974, 106–130.

³ Stephen GREENBLATT, *The Swerve. How the Renaissance Began*, The Bodley Head, London, 2011.

⁴ Valláról: KECSKEMÉTI Gábor, *Vallától Wittgensteinig (és vissza?)*. A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás = *Régi az újban*, szerk. BENE Sándor – KECSKEMÉTI Gábor, Helikon 2005/3., 309–324.

⁵ Rudolf PFEIFFER, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Clarendon Press, Oxford, 1976, 34–36.; Salvatore I. CAMPOREALE, *Poggio Bracciolini versus Lorenzo Valla. The Orations in Laurentium Vallam = Perspectives on Early Modern and Modern Intellectual History. Essays in Honor of Nancy S. Struever*, szerk. Joseph MARINO – Melinda W. SCHLITT, University of Rochester Press, Rochester, NY, 2001, 27–48.

⁶ Harold S. WILSON, *George of Trebizond and Early Humanist Rhetoric*, Studies in Philology 1943/3., 373–379.; Carl Joachim CLASSEN, *The Rhetorical Works of George of Trebizond and Their Debt to Cicero* = *Uö., Antike Rhetorik im Zeitalter des Humanismus*, K. G. Saur, München etc., 2003, 137–152.

⁷ Lásd részletesen Anthony GRAFTON, *Renaissance Readers and Ancient Texts. Comments on Some Commentaries*, Renaissance Quarterly 1985/4., 615–619.

⁸ A poliszémikus reneszánsz kommentárirodalmat vezérlő elveknek a 20. századi dekonstrukcióval

színiül ez lett volna a megfelelőbb álláspont Pier Paolo Vergerio (1370–1444) számára is, legalábbis ez következik az általa hangoztatott alapelvekből, amely szerint inkább akar sokféléről keveset (*pauca de multis*), mint kevés tárgyról sokat tudni (*multa de paucis*); Arrianus-fordításának ajánlása szerint pedig az adaptálhatóság, a felhasználhatóság megkönnyítését elsőrendűbb feladatnak tekintette a stílusbeli, formai tökély adekvátságra törekvő megvalósításánál.⁹ Úgy tűnik, a törekvések két csoportja arra a kérdésre adott eltérő választ, hogy a klasszikus antik szövegkorpusz még hozzáférhető hányada vajon a ráismerést vagy a különböző felismerését, a folytathatóságot vagy a megszakítotttságot teszi-e inkább érzékelhetővé a kora újkor humanistái számára. Az antik szövegeknek a rég letűnt világgal való metonimikus viszonyai vajon olyan jelentésszerkezetet határoznak-e meg, amely a jelen korhoz való hasonlóságában is topikusan adaptálható, vagy a maga zárt individualitásában pusztán archiváriusi érdeklődés előtt nyílhat meg, a hasonlóságok, analógiák, jelentésátvitelek igényének feladása árán, a maga különállásában? Használhatók lesznek-e vajon a szövegek egy új művelődési korszak aktuális problémáihoz való hozzászólásként, vagy csupán az eredeti szerzőkhöz és befogadókhoz való kötődésük kifejezésével képviselnek értéket? A humanista filológia által kitermelhető tudás az antikvitás világmépi rendjével fennálló magától értetődő, genetikus hasonlóság mellett mutat-e majd valamilyen fokú hasonlóságot a humanisták kérdezőhorizontjaihoz is?

A Mátyás-kori humanizmust, úgy látszik, túlnyomórészt olyan modell irányította, amely Bracciolini, Vergerio, Guarino és Guidetti álláspontjához állt közelebb, és a budai Bibliotheca Corviniana jelentőségét is az ilyen célokra való felhasználhatósága teremtette meg. Az uralkodó maga is bátran fordult történelmi exemplumokhoz a jelenben való, s mindenekelőtt nem nyelvi-retorikai célzatú kreatív kiaknázás céljából, vagyis nem a szaktudományos normákat, hanem az adaptáló aktualizálás hasonlóságot kereső és teremtő gondolkodásmódját működtette, s környezete is ilyen fajta reprezentációs felhasználáshoz kapott tőle indíttatást. Gondolkodásmódjukat a legszemléletesebben néhány olyan példával lehet jellemezni, amikor az imitációjukban reflektált tárgy maga a hasonlóság.

Az umbriai Narni város szülötte, Galeotto Marzio (1427–1497 k.), aki Guarino iskolájában kötött szoros barátságot diáktársával, Janus Pannoniusszal, az 1460-as évektől kezdve mindvégig kapcsolatban volt Mátyással, több alkalommal felkereste Magyarországot, s 1485-ben anekdotagyűjteményt állított össze a budai, a visegrádi udvarban és egyebütt az eszes és szellemes királyról szerzett tapasztalatairól. Szemtanúként ír le egy, az európai nemzetek katonai kiválóságáról folytatott vitát, amelynek során a sokfelől összeverődött udvari nép közül egyesek (a tudatlanok) ki kívánták iktatni a mérlegelendő megfontolások köréből az antik munkáknak a hadakozásról tett állításait, vagyis a jelen hadi elsőségének kérdését szeparálni kívánták a humanista hagyományban nyilvántartott adatoktól és dicsőségtől. Azt fejtegették a király

való rokonítását bontja ki Michel JEANNERET, *Renaissance Exegesis = The Renaissance*, szerk. Glyn P. NORTON, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, 36–43.

⁹ Vö. HUSZTI József, *Pier Paolo Vergerio s a magyar humanizmus kezdete*, Filológiai Közlöny 1955/4., 523, 527.

előtt, hogy „a történetírói állítások nem felelnek meg a mi korunk viszonyainak, és hozzáfűzték, hogy a mi korunk a haditudományokban és hadigépekben felülmúlja a régieket, hiszen csodálatos haditerveket és gépeket találtak fel”. Mátyás viszont arra emlékeztetett, hogy az előrelépés éppen annak köszönhető, hogy „felújítottuk azt a kiváló és tapasztalt régi kort”, mégpedig Frontinus és Vegetius antik hadtudományi írásai alapján.¹⁰ Tudhatta, miről beszél: Frontinus 1467-ben Firenzében másolt Corvin-kódexe ma is megvan Krakóban.¹¹

A király nem történeti, hanem imitációs és adaptív interpretatív mintázatot kínált fel a humanistái számára, s partnerük tudott lenni a példázatok önmagára és környezetére való vonatkoztatásában.¹² Együttesen olyan befogadási formát működtettek tehát, amelyben a könyvekben leírt, sok évszázaddal korábbi események és megfontolások meg a saját helyzetük között erőteljes analógiák, hasonlóságok váltak érzékelhetővé, s ezek révén a humanista műveltségi modell használható önértelmezés és jelentős presztízs forrásává válhatott.¹³

Egy alkalommal a Tolnán tartózkodó Mátyás vízkereszt ünnepén a nőtlen udvaroncait a papokkal terelte együvé, s Galeotto szerint egy régi közmondásra hivatkozott: „Hasonló a hasonlóval (*pares cum paribus*), mint azt a régi közmondás tartja (*ut vetus est proverbium*), könnyen társul (*facillime congregantur*).”¹⁴ Lehet, hogy ennyi az egész: egy régi bölcsesség vicces aktualizálása – de Galeottonak tudnia kellett, hogy ez a megfogalmazás régi közmondás volt már Cicero idejében is, aki Cato Maior szavaiként idézte azt a *De senectute*-ben („*pares autem vetere proverbio cum paribus facillime congregantur*”, 7), majd Quintilianus szónoklattana is átvette innét – nem egészen pontosan – a példaként alkalmazható közmondások szemléltetésére (5, 11, 41).

¹⁰ Galeottus MARTIUS [MARZIO] NARNIENSIS, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber*, szerk. Ladislaus JUHÁSZ, B. G. Teubner, Lipsiae, 1934, 9.; Galeotto MARZIO *Könyve Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről, fiához, a nemes János herceghez*, ford. KARDOS Tibor = *Humanista történetírók*, vál., kiad., jegyz. KULCSÁR Péter, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 64–65.

¹¹ A Bibliotheca Corviniana hajdani állományából fennmaradt könyvekre a legutóbbi jegyzékük tételezővel hivatkozom (Madas Edit összeállítása keresztreferenciát tartalmaz Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára korábbi könyvtárrekonstrukcióinak utolsó változatára): Edit MADAS, *La Bibliotheca Corviniana et les corvina « authentiques » = Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*, szerk. Jean-François MAILLARD – István MONOK – Donatella NEBBIAI, Budapest, 2009, 35–78, 58. sz. Vegetius mint a Corvin könyvtár elveszett kézírata: Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library. History and Stock*, Akadémiai, Budapest, 1973, 690. sz.

¹² Sante Graciotti nyomán Szörényi László írt arról, hogy az itáliai humanisták által képviselt, „kulcsfontosságú nézetek vagy beállítások sosem következnek saját műveltségükből, hanem mindig nyíltan vagy allegorikusan Mátyás személyére, Mátyás akaratára, Mátyás elképzeléseire vonatkoznak, így módon a magyarországi humanizmus a király és humanistái közös alkotása, önálló szellemi tartomány az európai humanizmusok között.” SZÖRÉNYI László, *A diplomáciailag felhasznált Attila. Janus Pannonius Mátyás követeként Rómában = Uő., Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról*, Lucidus, Budapest, 2009, 84.

¹³ A király karakterjegyeinek hasonló súlyozása Kardos Tibornál: „sajátosan gyakorlati színezet”-ű műveltségével „mint készülő történelmet fogta fel a jelent, s a múltat mint jelenvaló életet érezte”, „a kultúrát mint kormányzásának létkérdését fogta fel”; KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Akadémiai, Budapest, 1955, 188, 199.

¹⁴ MARZIO, *De egregie, sapienter...*, 29.; MARZIO, *Könyve Mátyás király...*, 96.

A budai könyvtár polcain mindkét mű ott állt.¹⁵ De Galeotto még azt is tudhatta, hogy a megnyilatkozás tartalma, az, hogy mindenki azt kívánja, ami hozzá hasonlós („*unumquodque enim appetit quod est sibi simile et conveniens*”), Aquinói Szent Tamás lélekfilozófiai gondolatmenetének egyik sarkköve (*Summa contra gentiles* 7, 5); legalábbis Antonio Bonfini (1427–1502), a közép-itáliai Recanati iskolamestere olyan Galeottót léptetett fel egy, a budai udvarban talán csakugyan lezajlott beszélgetést rekapituláló fikciós dialógusában, a *Symposion*-ban,¹⁶ aki többek között épp e szöveg-helyet idézi és magyarázza (1, 165).¹⁷ Ismétlem: Galeotto bizonyosan ismerte Cicerót és Quintilianust, valószínű, hogy Aquinói Szent Tamást is – mindezt viszont Mátyás királyról egyáltalán nem állíthatjuk bizonyossággal. Lehet, hogy ő nem ezt vagy nem mindezt idézte fel, sőt lehet, hogy nem is azt mondta Tolnán, ahogyan a szavait Galeotto rögzítette; már Horváth János jelezte, hogy Galeotto Mátyást „a valódinál bizonyára nagyobb mértékben humanizálja, a maga humanista tudományából támogatja, részelteti. [...] Nyilvánvaló, hogy mikor Mátyással, ki leveleiben sohasem idéz auctorokat, társalgás közben csak úgy kapásból klasszikusokat idéztet: a maga tudományából ad kölcsön neki.”¹⁸ Az anekdotagyűjteményben számos példa van rá, hogy a király szavaiból és az azokról beszámoló Galeotto értelmezéséből együttesen látszik összeállni a tudós humanista referencia, miközben lehetséges, hogy az csakis a humanista szerző kommentárja által teremtődött meg, s a király alakját ő tette a humanista uralkodóeszményhez hasonlatossá. Így a „hasonló a hasonlóknak örül” („*simile gaudet simili*”) gondolata mindkét részről sokféle artikulációs formában fejezhető ki végső soron az érdemtelen uralkodó és az általa összeválogatott, ugyancsak érdemdús udvari környezete összhangját.

De Mátyást (ahogyan később Zrínyit)¹⁹ erősen foglalkoztathatta a „fortes creantur fortibus” horatiusi (*Carm.* 4, 4, 29) gondolata is, amely az apjához hasonló katonai kiválóságát állította előtérbe. A „hasonló hasonlót nemz” („*simile generat simile*”)

¹⁵ A Corvin könyvtár Firenzében illuminált példánya Cicero bölcséleti műveiből: MADAS, *I. m.*, 36. sz. (ma New Yorkban); Quintilianus, itáliai másolat az 1460-as évekből: 108. sz. (ma: OSZK), vö. „Az ország díszére”. *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus*, szerk. ZSUPÁN Edina, Budapest, 2020, 417–419 (JANZSÓ Miklós, ZSUPÁN Edina). Erasmus természetesen felgyűjtötte a cicerói közmondást, s adagiúmainak első *chilias*-ában, a második *centuria* 20. darabja („*Aequalis aequalem delectat*”) alatt idézte, de a 21. is hasonló („*Simile gaudet simili*”), s még számos efféle következik.

¹⁶ KLANICZAY Tibor, *Galeotto Marzio és Mátyás király = Uő., Pallas magyar ivadéka*, Szépirodalmi, Budapest, 1985, 59–66, 294–295, 65. Az informátorként szóba jöhető személyekről: lásd PAJORIN Klára, *Bonfini Symposionja*, ItK 1981/5–6., 519.

¹⁷ „[...] unumquodque id appetat, quod est sibi cognatum et perquam simile. [...] quodque sibi consimilia appetat”; Antonius BONFINI, *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*, szerk. Stephanus APRÓ, K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943, 17; Antonio BONFINI, *Beszélgetés a szüzességről és a házasság tisztaságáról*, I–II., ford., bev., jegyz. MURAKÖZY Gyula, Szépirodalmi, Budapest, 1985, I., 69. A szöveg-hely Szent Tamással való kapcsolatát felismerte BOLONYAI Gábor – GÁBOR Sámuel, *Az „isteni Platon” és a „legszemérmetlenebb Epikuros”: Bessarion-idézetek Bonfini Symposionjában*, ItK 2018/1., 20.

¹⁸ HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*, bev. CSAPODI Csaba, Akadémiai, Budapest, 1988, 142.

¹⁹ Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Szépirodalmi, Budapest, 1985, 251.; KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”. *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Universitas, Budapest, 2007, 257.

ugyancsak klasszikus antik eredetű szemléleti és retorikai alapforma. Az arisztotelészi korpusz természettudományi, társadalomtörténeti, sőt metafizikai, tehát ismeretelméleti és ontológiai vonatkozásban is kifejti e felfogás érvényét. A *Metafizika* rögzíti (7, 8; 1033b), hogy a nemzett általában ugyanolyan, mint a nemző, ha csak nem történik valami természetellenes a nemzés során, mint az öszvér esetében; a *De generatione animalium* kimondja, hogy aki nem hasonlít a szüleiére, az bizonyos értelemben szörnyszülött (Theodorus Gaza közkeletű latin fordításában: „qui enim suis parentibus similis non est, monstrum quodammodo est”, 4, 3; 767–769), s ezt még a nemző férfitől szükségképpen különbséget mutató leányszülöttre is kiterjeszti; a *Politikában* pedig az olvasható (2, 3; 1262a), hogy Felső-Libyában, ahol nőközösségben élnek, a gyerek apját az alapján állapítják meg és jelölik ki, hogy melyik férfitra hasonlít leginkább. Újabb kutatásokból tudjuk, hogy Arisztotelész ez utóbbi helyét Baszileiosz Bészarión (1403–1472) bíboros összeolvasztotta Hérodotosz egy adatával, Bészarión szövegét pedig Bonfini felhasználta a *Symposionban*.²⁰ A fiúknak az apjukhoz való hasonlóságát említő szöveg itt a hedonista-epikureus nézetek szócsöveként felléptetett Galeotto szájába adva olvasható (1, 115).²¹

A valódi Galeotto anekdotagyűjteményének egy darabjában azonban ezzel homlokegyenest ellentétes nézet áll a nemzettnek a nemzőhöz való hasonlósága tárgyában, mégpedig ismét a királynak tulajdonítva annak kifejtését. Mátyás egy „tréfás mondas”-ának (*iocose dictum*) a történetét a következőképpen meséli el Galeotto:

Egyszer lakoma közben a királyi asztalnál tréfás beszéd járta éppen, és szó esett egy fejedelemről, akinek a felesége oly mértékben készen állott bárkinek kedvére tenni, hogy utcalánynak tartották. Egy nem éppen bárdolatlan elméjű férfiú azonban védelmezni próbálta az asszony jó hírét, mondván, hogy gyermekei a férjéhez hasonlítanak:

– Ha ez az asszony házasságtörő volna, ahogy ti gondoljátok, akkor a szeretőjéhez, nem pedig a férjéhez hasonló fiakat szülné.

Azt hitte ugyanis, hogy a fiak törvényességének legfőbb bizonyítéka, ha hasonlítanak szülőjükre. Ekkor Mátyás király mosolyogva így szólt:

– Te se mondanád ezt még egyszer, ha átlapoztad volna a bölcsesség könyveit. Sőt, azt állítanád, hogy a gyermeknek apjához való hasonlatossága inkább vall házasságtörő, mint becsületes asszonyra. Az asszonyok ugyanis, mikor szeretőjüket ölelik, szüntelenül férjükre gondolnak, mert rettegnék, hogy férjük tetten éri őket. Innen van aztán, hogy ez a heves képzeleti játék a szülők képét vési a magzatokba. A legélesebb elméjű bölcsék, a legkiválóbb orvosok és tömérdek példa bizonyítja, hogy a képzelet műveli mindezt.

Az asszony védelmezője elpirult, mi pedig kacagva és tele vidámsággal állítottuk, hogy ez így van, felismertük, hogy, mint Avicenna tanúsítja, a lélekben megvan az erő a dolgok megváltoztatására (*animae nostrae, ut Avicenna testatur,*

²⁰ BOLONYAI-GÁBOR, *I. m.*

²¹ BONFINI, *Symposion de virginitate...*, 13.; BONFINI, *Beszélgetés a szüzességről...*, I., 59–60.

vim rerum immutandarum inesse cognoscimus), a mágia tudománya pedig éppenséggel nem idegenkedik az efféléktől, sőt, habozás nélkül igaznak tartja (*et ars magica ab huiusmodi rebus non est omnino aliena, immo hoc verum esse sine aliqua dubitatione confirmat*).²²

Galeotto anekdotájának forrásvidékén

Hogy a budai királyi udvarban elmélyült Avicenna-ismerettel kellene számolnunk, azt nem sok adattal tudnánk alátámasztani. A Corvin könyvtár ma ismert kötetében nincs Avicenna-mű. A morvaországi születésű Filipec János (1431?–1509) váradi püspöknek fennmaradt egy ösnyomtatvány-kolligátuma Avicenna műveivel,²³ ezen túl azonban csak egy szepesi plébános a pestisről szóló kéziratában sikerült kimutatni Avicenna orvosi enciklopédiájának, a *Canon*nak a használatát.²⁴ A reá való hivatkozás sokkal inkább az orvosi képzettségű és érdeklődésű Galeotto gondolkodását jellemzi, semmint a királyét; Galeotto a padovai egyetemen szerzett orvostudományi képesítést, ahol a *Canon* az oktatás törzsanyaga volt, s Galeotto számára – például *De doctrina promiscua* című művében – valóban meghatározó forrás és autoritás maradt.²⁵ Az is igaz, hogy a test és a lélek szoros kapcsolatából, elválaszthatatlan egységből elsősorban a testnek a lélekre, és nem a léleknek a testre gyakorolt hatása érdekelte: az érzelmek és tulajdonságok testi meghatározottságának, fiziológiai okainak a kérdése foglalkoztatta,²⁶ ennek a döntő filozófiai jelentőségére pedig Szörényi László jött rá, amikor a háttérben a testtől független lélek létezésének tagadását ismerte fel. A *De doctrina promiscua* szövege ennek ellenére tartalmazza az anekdotagyűjteményben a király szavait kommentáló gondolatot arról, hogy a lélek is fel van ruházva a dolgok megváltoztatásához szükséges erővel. Avicenna e meglátását Galeotto itt nem a nemzés pillanata kapcsán, hanem tematikailag egészen eltérő helyen, az orvos iránti bizalom kérdéskörénél (cap. 15) használja fel: „teste Avicenna animae humanae inest vis rerum immutandarum: affectus enim humanus vehementissimus sine haesitatione quod desiderat efficit”.²⁷ Az idézett Avicenna-szöveghely azonosítására

²² MARZIO, *De egregie, sapienter...*, 3.; MARZIO, *Könyve Mátyás király...*, 55–56. Rövid figyelemfelhívás a szöveghelyre: PAJORIN Klára, *Mátyás király és Goethe a lélek mágikus erejéről = Jankovics József 50. születésnapjára*, [szerk. KŐSZEGHY Péter], Balassi–Rebakucs, Budapest, 1999, 26–27.

²³ HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofílek* (1929). *Hasonmás kiadás és újabb adatok*, szerk., előszó, új jegyz. WEHLI Tünde, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 1992, 261. Filipec könyve alapján feltételezi Avicenna munkáinak Corvin könyvtári meglétét Csapodi Csaba: CSAPODI, *I. m.*, 97. sz.

²⁴ V. KOVÁCS Sándor, *Avicenna középkori magyar hatásához*, Filológiai Közöny 1961/3–4., 341–342.

²⁵ BÉKÉS Enikő, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, Balassi, Budapest, 2014, passim, különösen 85, 125, 138. A görög kultúra Galeotto általi lebecsüléséről, az arab szövegek felértékeléséről: SZÖRÉNYI László, *Galeotto filozófiai értekezéseinek antik forrásai*, ItK 1982/1., 48.

²⁶ BÉKÉS, *I. m.*, 48–54.; SZÖRÉNYI, *Galeotto filozófiai értekezéseinek...*, 52.

²⁷ Az általam használt kiadás: Galeottus MARTIUS [MARZIO] NARNIENSIS, *De doctrina promiscua*, Lyon, 1552, 160–161. A szakkutatás nem utalt Galeotto *De doctrina promiscua*-ja számos Avicenna-hivatkozása közül erre a szöveghelyre, s minthogy a nemzés pillanatát illető megfontolásnak Galeotto orvosi művében csakugyan nincs nyoma, így csak az anekdotagyűjtemény alapján villantotta fel e nézet fiziognómiai vonatkozásait: BÉKÉS, *I. m.*, 82.

még nem történt kísérlet;²⁸ azt gyanítom, hogy a *De anima* negyedik részének utolsó, negyedik fejezetéhez biztosan van köze.²⁹ E munka két, 12., illetőleg 13. századi latin fordításából száznál több középkori másolat maradt fenn, s ezek révén vált úgyszólván Avicenna védjegyévé a különleges erőt kifejtteni tudó, a külső testeket is megváltoztatni képes imaginációról szóló tanítás.³⁰ Az Avicennára tett hivatkozás egyébként további tekintélyérvekkel egészül ki Galeotto orvosi értekezésében. Először a mágusokra hivatkozik („ut magi testantur”), akárcsak az anekdotagyűjteményben. Következő hivatkozása azonban egészen más természetű: „et veritas Christiana astipulatur, ubi dicit” – s itt Galeotto a mustármagot említő, a mélyen átélt hit mindent lehetségessé tevő voltáról szóló krisztusi idézetet közli (Mt 17, 20), egészen új kontextusba ágyazva a lélek erejéről szóló felfogást. De mindjárt az evangéliumi idézetet követően újabb fordulat következik, amikor provokatív átkötés után („quod poeta non ignorasse videtur cum cecinit”) Vergilius-idézetrel, Nisus a táborból való kitörésük előtt Euryalushoz intézett, a harci lelkesedésének mértékét jellemző szavaival folytatja: „an sua cuique deus fit dira cupido?” (*Aen* 9, 185; Lakatos István fordításában: „vagy a vad vágy már maga isten a szívben?”). A nonkonformista gondolatkapcsolások merészsége kis ízelítőt nyújt abból, miért is volt Galeottonak annyi baja az egyházi hatóságokkal...

Galeotto anekdotája nem állítja, hogy Mátyás király lett volna az, aki Avicenna gondolatát követte vagy arra utalt; előadása szerint a királyi tréfálgatás kapcsán a tudós nevére a hallgatóság asszociált – a hallgatóság egy tagja legalábbis bizonyosan: maga Galeotto. A legkevésbé sem nyilvánvaló, hogy ez lett volna az az értelmezési keret, amelyben a többiek, vagy akár maga a király elhelyezték a mondottakat. Annál kevésbé, mert a budai udvar szellemi életének összetevői között nem kevés egyéb, magyarázatul szóba hozható forrást találhatunk, bár talán azokat sem köthetjük össze közvetlenül a király személyes műveltségével.

²⁸ A helyet kommentár nélkül hagyja a *De doctrina promiscua* készülő kritikai kiadásának kézírata is, amelybe Békés Enikő szívességéből tekinthetem belé.

²⁹ Itt többek között ez olvasható: „[...] ex anima solet contingere in materia corporali permutatio complexionis quae acquiritur sine actione et passione corporali, ita quod calor accidat non ex calido et frigiditas non ex frigido: cum enim imaginat anima aliquam imaginationem et corroboratur in ea, statim materia corporalis recipit formam habentem comparationem ad illam aut qualitatem. [...] non est mirum si anima nobilis et fortissima transcendat operationem suam in corpore proprio ut, cum non fuerit demersa in affectum illius corporis vehementer et praeter hoc fuerit naturae praevalentis constantis in habitu suo, sanet infirmos et debilitet pravos et contingat privari naturas et permutari sibi elementa, ita ut quod non est ignis fiat ei ignis, et quod non est terra fiat ei terra, et pro voluntate eius contingant pluviae et fertilitas sicut contingit absorbitio a terra et mortalitas, et hoc totum proveniat secundum necessitatem intelligibilem. Omnino enim possibile est ut comitetur eius velle esse id quod pendet ex permutatione materiae in contraria: nam materia oboedit ei naturaliter et fit ex ea secundum quod videtur eius voluntati; materia etenim omnino est oboediens animae et multo amplius oboedit animae quam contrariis agentibus in se.” *Avicenna Latinus. Liber De anima seu Sextus De naturalibus IV–V*, a középkori latin fordítás kritikai kiadása S. VAN RIET, bevezető Avicenna pszichológiai tanításaihoz G. VERBEKE, Éditions Orientalistes – E. J. Brill, Louvain–Leiden, 1968, 62, 65–66.

³⁰ Michelle KARNES, *Marvels in the Medieval Imagination*, *Speculum: A Journal of Medieval Studies* 2015/2., 336, 356.; e felfogás képviselőjeként említik 17. századi angol és francia filozófusok is: 333–334.

Egy Arisztotelész neve alatt hagyományozott kérdésgyűjtemény, a *Problemata* exponálja azt a lehetőséget (10, 10; 891b), hogy lehetnek olyan esetek, amikor a nemzés során nem a szülők vagy a nagyszülők testi jegyeinek az öröklődése a meghatározó, hanem a lélek munkálkodása: míg az állati elmét teljesen lefoglalja a párosodás, az emberek gondolatai változatosabbak e ténykedés közben, ami megmutatkozhatik utódaikon.³¹ Bár a *Problemata* nem olvasható Arisztotelész számos munkájának az 1480-as évekből származó, ma Párizsban őrzött velencei őnyomtatvány-sorozatában, amelyek budai illuminációját még Mátyás rendelte meg, de már csak II. Ulászló trónra lépése után készültek el,³² mégsem zárhatjuk ki, hogy a Corvin könyvtárban a munka hozzáférhető volt. A Buda 1686. évi visszafoglalása után a könyvtár romjairól felvett jegyzékben mindenesetre megvan egy ismeretlen nyomdahelyű és provenienciájú nyomtatott kiadása.³³ De számos más antik szöveghely kombinációba hozható még a felfogás eredetének magyarázatához.

Plinius enciklopédiája szerint az utódok külalakját a véletlen sokféle egybejártsága befolyásolja, mint a tekintet, a hallás, az emlékezet, a fogamzás pillanatában beívódott képek, gondolatok („visus, auditus, memoria haustaeque imagines sub ipso conceptu, cogitatio”; *Nat. hist.* 7, 12, 52). Pseudo-Plutarkhosz *Placita philosophorum*a több levezetést rögzített azzal kapcsolatban, milyen okokra vezethető vissza a gyermeknek idegenekhez való hasonlatossága, s ezek egyikeként Empedoklész ma már nem található helyére hivatkozott, amely a fogantatás közben képekben vagy szobrokban gyönyörködő anya mentális diszpozíciójában talált erre magyarázatot (5, 12). A helyet a 16. századtól Giambattista della Porta (1535–1615) *Magia naturalis*ának a képzelet csodás erejéről szóló összeállítása (2, 19) tette rendkívül ismertté és népszerűvé, nemzeti nyelvű fordításokban is;³⁴ egy 1646. évi magyar halotti prédikációban az e kontextusban említett nyúlshájnak (*labra bifida* vagy *labium leporinum*) is alighanem della Porta szöveghelye lesz a magyarázata.³⁵ Epheszoszi Szóranosz nőgyógyászati értekezése és Apameiai Oppianosz vadászati költeményének a lótenyésztést tárgyaló passzusa egyaránt példaként állítja azt az előrelátó férjet, aki megtervezi a megfogandó felesége elé táruló látványt;³⁶ Johannes Brassicanus Bécsben ma is meglévő Oppianosz-kézírata pedig szerepel a nem kétségtelen hitelű Corvin könyvtári tételek között.³⁷ Hasonló elővigyázatosságot Galénosz is kívánatosnak tartott.³⁸

³¹ Ugyanez Pliniusnál: *Nat. hist.* 7, 12, 52.

³² MADAS, *I. m.*, 158–162. sz.; a metafizika-kötet leírása: ZSUPÁN, *I. m.*, 251–253 (MIKÓ Árpád).

³³ CSAPODI, *I. m.*, 65. sz. A 15. században egy görög nyelvű és négy latin kiadása jelent meg, ezek között a középkori, kettő az új humanista fordítást hozta; JILL KRAYE, *The Printing History of Aristotle in the Fifteenth Century. A Bibliographical Approach to Renaissance Philosophy*, *Renaissance Studies: Journal of the Society for Renaissance Studies* 1995/2., 193, 199, 210.

³⁴ Általam használt latin kiadása: Giambattista della PORTA, *Magiae naturalis libri viginti*, Frankfurt, 1591, 88–91.

³⁵ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Universitas, Budapest, 1998, 121.

³⁶ Wendy DONIGER – Gregory SPINNER, *Misconceptions. Female Imaginations and Male Fantasies in Parental Imprinting*, *Daedalus* 1998/1., 97–129, 100–102.

³⁷ CSAPODI, *I. m.*, 459. sz.

³⁸ Valeria FINUCCI, *Maternal Imagination and Monstrous Birth. Tasso's Gerusalemme liberata = Generation and Degeneration. Tropes of Reproduction in Literature and History from Antiquity through Early Modern*

Az antik és az ókeresztény irodalomban az utód lelki folyamatok hatására történő testi elváltozásának ismétlődő esete a bőrszín eltérése, s az erre vonatkozó szövegek között ugyancsak találhatunk olyanokat, amelyek a budai udvarban ténylegesen forrásul szolgálhattak. Arra, ha fehér asszony fekete gyermeket szül, az antikvitásban természetesen nem ez a megszokott magyarázat, hanem az, hogy házasságtörés történt (mint Juvenalisnál, 6, 598–601); esetleg az, hogy a fehér bőrszínű asszony néhány generációval korábbi ősei maguk is feketék voltak (mint Pliniusnál, *Nat. hist.* 7, 12, 51; vagy Plutarkhosznál, *De sera numinis vindicta* 21; 563). Az anya által látott kép vagy az általa átélt *imaginatio* a harmadik, nem nagyon gyakori változat, de ezt népszerűsítették a keresztény teológiai irodalomnak azok a helyei is, amelyek Jákob bibliai történetének magyarázatára tettek kísérletet. Jákob lehántott kergű vesszőket helyezett apósa juhainak itatójához, hogy azok a pettyes vesszőket látva foltos utódokat hozzanak a világra (1Móz 30, 25–43). Szent Jeromos – akinek egyik művét Mátyás egy alkalommal elő is hozta vitaközben Galeotto szerint, hogy egy teológiai kételety világítson meg vele³⁹ – a bibliai helyhez írott kommentárjában (*Quaestiones Hebraicae in Genesim*, ad c. 30, v. 32–33⁴⁰) az állattenyésztők, például a hispaniai lótenyésztők ismert tapasztalatai mellett⁴¹ azzal is kiegészítette a pátriárkai lelemény magyarázatát, hogy Quintilianus egy deklamációjára hivatkozott, amely az elme képeire vezette vissza, hogyan születhetett a házasságtöréssel gyanúsított fehérbőrű asszonynak sötétbőrű gyermeke. (Mint ahogy Quintilianustól nem ismerünk ilyen tartalmú szöveget, valószínűleg egy elveszett deklamációjáról van szó; bár felvetődött a kutatásban, hogy az utalás esetleg a Calpurnius Flaccus deklamációiból fennmaradt második excerptummal volna kapcsolatba hozható, az ott előadott körülmények nem felelnek meg Jeromos ismertetésének.)⁴² Szent Ágoston az Ószövetség ugyanehhez

Europe, szerk. Valeria FINUCCI – Kevin BROWNLEE, Duke University Press, Durham, NC etc., 2001, 54. Nem feladatom, hogy a nemzés közben vagy a várandósság idején átélt látványoknak az anyára tett hatásáról szóló nézetek, hiedelmek rendszeres kultúrtörténeti áttekintését adjam; Ráth-Végh István színes kultúrhistoriai gyűjteményeiben van egy vázlat erről az – általa megcsodálásnak nevezett – tárgyról: RÁTH-VÉGH István, *Tarka históriák*, Gondolat, Budapest, 1964, 434–440. A kérdésnek egyébként nemcsak orvosi, hanem jelentős jogi vonatkozásai is vannak, a római jog szörnyszülöttekre vonatkozó rendelkezéseitől kezdve; erről: Orsolya Márta PÉTER, „Olim in prodigiis nunc in deliciis”. *Lo status giuridico dei monstra nel diritto romano = iura antiqua – iura moderna. Festschrift für Ferenc Benedek zum 75. Geburtstag*, szerk. Gábor HAMZA et al., PTE ÁJK, Pécs, 2001, 207–216. Hogy a két terület összefügg, az Werbőczy hármaskönyvének a nemesség atyai ágon való örökítéséről adott indoklásából is kiténik: „Pater enim generat, mater autem formam solum generandi dat, praestat” (1, 7, 3; WERBŐCZY István *Hármaskönyve*, ford. KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894, 43.); értelmezéséhez: *Társadalom*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, szerk. SÁRKÁNY Mihály – SZILÁGYI Miklós, Akadémiai, Budapest, 2000, 91–92 (TÓTH Zoltán). Földi Andrásnak köszönöm a jogtörténeti hivatkozásokat.

³⁹ MARZIO, *De egregie, sapienter...*, 32.; MARZIO, *Könyve Mátyás király...*, 100.

⁴⁰ PL XXIII, 985A.

⁴¹ A lótenyésztőket Sevillai Szent Izidor is e vonatkozásban említi, hogy nyomban utánuk az asszonyoknak a magzat alakját befolyásoló tekintetét tárgyalja, lényegében a Jeromosnál a juhokra és kecskékre vonatkozó szöveggel megegyező megfogalmazásban: *Etymologiarum libri XX* 12, 1, 59–60; PL LXXXII, 433AB.

⁴² CALPURNIUS FLACCUS, *The Declamations. Text, Translation, and Commentary*, szerk. Lewis A. SUSSMAN, Brill, Leiden etc., 1994, 26–29, 96–99. Calpurnius editio princeps 1580-as.

a helyéhez fűzött magyarázatában (*Quaestionum in Heptateuchum libri septem* 1, q. 93),⁴³ amelyből a Corvin könyvtár számára is készült másolat,⁴⁴ ugyanezt a szüzsét Hippokratésszal megtörtént esetként adta elő, amely végül az újszülött egy hálószobai képhez való hasonlatosságának a felismerésével oldódott meg. Ágoston nagy háromságtani teoretikus írásában is kitért arra, hogy az anya által látott képek befolyásolják a magzatot (*De Trinitate* 11, 2, 5);⁴⁵ a hatást a látott tárgyhoz kapcsolódó érzelem, szenvedély lélekben előidézett rezdüléseinek erejével magyarázta.⁴⁶ Mindkét egyház-anya arisztoteliánus és platóni elemeket vegyítő gondolatmenetében nyilvánvaló az elme és az anyaméh közötti hasonlóság feltételezése, amelyeknek a viaszéhoz hasonló, anyagi jellege készen áll a forma alakító hatásának befogadására, így az ide tartozó megfontolásoknak az anyag és a forma közötti viszonyrendszert általánosságban érintő vonatkozásai éppúgy vannak, mint az anyagi és a spirituális világ közötti kapcsolat lehetőségére vonatkozók.⁴⁷

Az európai irodalomban a szír származású, görögül író Héliodórosz regénye volt az első, amely nemcsak tartalmazta az anya által látott kép motívumát, hanem azt a cselekmény kulcsmozzanatának tette meg: a Kharikleia fogantatásának pillanatában édesanyja által szemlélt hálószobai falfestmény okozza, hogy a leány bőrszíne nem etióp szüleiét, hanem a ruhátlanul megfestett Andromedát követi.⁴⁸ Márpedig a 15. században Itálián kívül egyedül Mátyás könyvtáráról tudjuk, hogy ott az *Etiópiai történet* kéziratát őrizték, s e kézirat vált az 1534. évi bázeli *editio princeps* alapjává.⁴⁹ A görög kézirat, amely feltehetőleg a Corvin könyvtár darabja volt, ma is megvan Münchenben.⁵⁰ Valójában erről a népszerű, szórakoztató olvasmányról volna a legvalószínűbb feltételeznünk, hogy Mátyás közvetlen forrása lehetett volna – ha a szöveg görögnyelvűsége nem gátolta volna a hozzáférésben, hiszen görög nyelvtudást még Galeotto sem tulajdonított neki, Bonfini pedig a török mellett a görögöt nevezte meg mint Mátyás által nem beszélt európai nyelvet.⁵¹ A nyelvi akadály ellenére, humanistáinak köszönhetően,

⁴³ PL XXXIV, 572.

⁴⁴ MADAS, *I. m.*, 168. sz. (Mátyás király számára készült kései, 1489-es firenzei másolat, amely Budára nem jutott el, hanem Itáliában maradt).

⁴⁵ PL XLII, 988.

⁴⁶ SIMON REYNOLDS, *Pregnancy and Imagination in The Winter's Tale and Heliodorus' Aithiopia*, *English Studies* 2003/5., 436–437.

⁴⁷ *Uo.*, 436.

⁴⁸ HÉLIODÓROSZ, *Sorsüldözött szerelmesek. Etiópiai történet*, ford. SZEPESSY Tibor, Kriterion, Bukarest, 1982, 111–112.

⁴⁹ MONOK István, *A Bibliotheca Corviniana és a nyomtatott könyvek*, *Magyar Könyvszemle* 2008/3., 263–270.

⁵⁰ MADAS, *I. m.*, 183. sz.

⁵¹ 4, 8, 267: „preter Turcicum et Grecum omnia Europe glossemata calluit”; Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades, Tom. I–III; Tom. IV, Pars I; Tom. IV, Pars II. (Appendix, Fontes, Index)*, szerk. (I–IV/1:) Iosephus FÖGEL – Béla IVÁNYI – Ladislaus JUHÁSZ, (IV/2:) Margarita KULCSÁR – Petrus KULCSÁR, B. G. Teubner – K. M. Egyetemi Nyomda – Akadémiai, Lipsiae–Budapestini, (I–III:) 1936, (IV/1:) 1941, (IV/2:) 1976, IV., 168; Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Balassi, Budapest, 1995, 900. Mátyás humanista környezetének görög nyelvtudásáról: FINÁCZY Ernő, *A renaissancekori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*, Hornyánszky, Budapest, 1919, 97–100.; Corvin Jánosról: CSAPODI Csaba, *Naldus Naldius hitelességének kérdése*, *Magyar Könyvszemle* 1960/3., 299.; PAJORIN Klára, *Az eszményi humanista könyvtár. Angelo Camillo*

legalább a regény fő cselekményszáláról éppen lehetett tudomása,⁵² és ennyi az anekdotában megszólaltatott vélemény artikulálásához elegendő is. Ha ezt a szüzsét idézte föl magában Mátyás a beszélgetés alkalmával, az azt is megmagyarázhatja, hogy miért tartja Galeotto tréfásnak azt a királyi kommentárt, amelynek a kor komoly lélektani és embriológiai ismereteire támaszkodó háttere van, s ezért – más anekdotáihoz hasonlóan – tudósnak vagy bölcsnek (*sapienter*) is minősíthette volna: az elmeél Kharikleia anyjának elvétett, ámde ártatlan tekintetét cseréli fel a házasságtörő asszony fantáziaképével.

A várandós asszony imaginációja mint az alkotás parabolája a kora újkorban

Az arisztotelészi alapelveket mechanisztikus-fizikai magyarázatokkal és misztikus filozófiai elemekkel egyaránt ötvöző spekulatív embriológia hatásának számos további nyoma van az irodalomtörténetben.⁵³ Héliodórosz műve a 16–17. századi Európában humanista tananyagként és népkönyvként egyaránt használatos volt. Latinul 1552-ben jelent meg Bázisban Melanchthon bevezetőjével, tanítványa, Stanisław Warszewicki (1530?–1591) fordításában és a lengyel királynak szóló ajánlásával, majd számos nemzeti nyelven kiadták.⁵⁴ Magyarországon is használatba vették. 1592-ben Enyedi György újból latinra fordította, fordítása kiadatlan maradt.⁵⁵ Czobor Mihály (1575–1616) – Johann Zschorn (†1560) westhofeni iskolamester német fordítása (első kiadása: Strassburg, 1559) alapján – terjedelmes verses adaptációban dolgozta fel; s noha ennek ma meglévő (Zrínyi Miklós könyvtárából származó, oda 1646 ősze és 1647 tele között került)⁵⁶ szövege véget ér a Kharikleia származását megvilágító jelenet

Decembrio könyvtárideálja és Mátyás király könyvtára, Magyar Könyvszemle 2004/1., 3. – Héliodórosz első latin nyelvű fordítástörredéke (itáliai kézirat alapján) Angelo Poliziano *Miscellaneájában* jelent meg 1489-ben: BERKES Katalin, *Enyedi György és a zsidó*, Magyar Könyvszemle 2010/3., 385.

⁵² Horváth János Hunyadi János példájával, aki „legalább is tolmácsoltatta magának humanista szellemi termékek tartalmát”, szemléltette, hogy „van renaissance-szellem humanista képzettség nélkül is”; HORVÁTH, I. m., 51. Mátyás esetében nem kérdéses a humanista műveltség bizonyos szintje, egyedül a görög nyelvtudás hiányzik.

⁵³ Gazdag példatár a felfogásnak az európai zsidó és keresztény (továbbá az indiai hindu) hagyományban való szerepléséről: DONIGER–SPINNER, I. m.; Margrit SHILDRICK, *Maternal Imagination. Reconceiving First Impressions, Rethinking History* 2000/3., 243–260.; Wendy DONIGER, *The Symbolism of Black and White Babies in the Myth of Parental Impression*, Social Research 2003/1., 1–44.

⁵⁴ KÖSZEGHY Péter, *A Theagenes és Chariclia = Régi magyar költők tára, új folym, X: XVI. századbeli magyar költők művei (Czobor Mihály [?]: Theagenes és Chariclia)*, kiad. KÖSZEGHY Péter, Akadémiai–Balassi, Budapest, 1996, 326–327.

⁵⁵ BERKES Katalin, *Kikről hallgat Enyedi? A Héliodórosz-fordítás előzményeihez* = Balázs Mihály köszöntése, szerk. FONT Zsuzsa – ÖTVÖS Péter, JATEPress, Szeged, 2011, 53–59. A fordító Báthory Zsigmondhoz címzett ajánlásában – a bázeli *editio princeps*ből értesülve az akkor a kiadás alapjául szolgáló kézirat provenienciájáról – Mátyást is a görögül olvasás képességével ruházta fel: BERKES, *Enyedi György...*, 382. Enyedi Héliodórosz-ismeretének az Újtestamentum antitrinitárius krisztológiai interpretációjában játszott szerepéről, 17–18. századi európai recepciójáról és mindennek 20. század eleji tudománytörténeti pozíciójáról a filológia és a teológia fakultásvitái közepette: SIMON József, *Zsákmány. Enyedi György esete Pál apostollal, Héliodórosszal és Werner Jaegerrel*, ItK 2014/2., 189–214.

⁵⁶ KIRÁLY Erzsébet – Kovács Sándor Iván, *Arany János Tasso-kötetének margójegyzetei* = UőK., „Adria tengernek fönnforgó habjai”. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Szépirodalmi, Budapest, 1983, 66–68.; Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, 58–59.

előtt,⁵⁷ annak a résznek is el kellett még készülnie, amint azt Gyöngyösi István 1700-ban napvilágot látott átdolgozása bizonyítja.⁵⁸ Héliodórosz hatásához járult Galeottóé, akinek latin anekdotáskönyve 1563-ban bécsi, 1600-ban frankfurti, 1611-ben kassai kiadásban látott napvilágot.⁵⁹ A humanista kultúra közvetítő hatásához rövidesen az itáliai barokk irodalomé is csatlakozott. A Kharikleia származását megmagyarázó cselekményelemek ugyanis átkerültek Tasso *Megszabadított Jeruzsálemébe*, amelynek XII. énekében Clorinda előtt tárják fel származása ugyanily titkát.⁶⁰ Az újszülött fehér bőrszínétől megrettenő édesanya – az elbeszélő eunuch szerint – mint sosemvolt szörnyetegre („*novo mostro*”) tekint a leányára.⁶¹

A fogantatás pillanatát illető megfontolások nem korlátozódtak a szépirodalomra, hanem egyidejűleg komoly „tudományos” konstrukcióként is szívósan tartották magukat évszázadokig, megvannak Marsilio Ficinónál (1433–1499), Paracelsusnál (1493 k. –1541), Ambroise Parénál (1510 k.–1590).⁶² A várandós anya mentális képeinek az

⁵⁷ CZOBOR, I. m.

⁵⁸ Czobor szövege egészen Héliodórosz V. könyvének végéig bizonyosan készen állott, s Gyöngyösi a IV. könyv 8. fejezete alapján mondja el saját verses műve VI. részének 140–143. versszakában Kharikleia fogantatásának történetét, a 144. strófában pedig kommentárral kíséri azt: „A’ mint megtörténik a’ más anyákon-is, / A’ mit meg-tsudálnak, a’ magzatokon-is / Meg-tetszik, sőt tsak egy kis vonításon-is, / Gyakran rüt jegy támad a’ szép ortzákon-is.” Gyöngyösi István *Összes költeményei*, IV., *Chariclia*, kiad. BADICS Ferenc, Budapest, 1937, 185–186.; Gyöngyösi István, *Új életre hozott Chariclia*, kiad., jegyz. JANKOVICS József – NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Balassi, Budapest, 2005, 188–189.

⁵⁹ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Galeotto Marzio és Bonfini történeti művének kiadása* = RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Balassi, Budapest, 2002, 207–211.

⁶⁰ Torquato Tasso, *A megszabadított Jeruzsálem*, II., ford. JÁNOSI Gusztáv, Szent István Társulat, Budapest, 1893, 39–40. Tasso Leonardo Ghini olasz Héliodórosz-fordítását (1556) olvashatta; FINUCCI, *Maternal Imagination...*, 68. Egyébként már Boiardo *Orlando innamoratójának* (1492) Fiordespinája is anyja elkalandozó gondolatai miatt viselt anyajegyet; FINUCCI, *Maternal Imagination...*, 57–58.

⁶¹ Ez a szörnyetegi normasértés további elemekkel kiteljesedve végigkíséri Clorinda sorsát, aki fekete származását öntudatlanul, női nemét azonban már nagyon is saját elhatározásból álcázta egészen sorsa beteljesedéséig. Részletes elemzés: FINUCCI, *Maternal Imagination...*, különösen 45–47. – Ismét csak nem célom, hogy a motívum irodalmi előfordulásait tovább kövessem; inkább érdekességként és a távlatok jelzéseként említem, hogy a héliodóroszi cselekmény (és a vitatott apaságot felvonultató sok más, később említendő műveltségi összetevő) szerepel még az orvosi végzettségű és műveltségű Arthur Schnitzler *Andreas Thameyers letzter Brief* című novellájában is (1900), amelyre Orosz Magdolna figyelemztetett. A rövid írást olykor az irodalmi könyvműveltség paródiájaként, a leggyakrabban pszichonanalitikus eseteleírásaként értelmezik, az utóbbi időben azonban kulturatudományi értelmezése is született; lásd Maja D. REID, „*Andreas Thameyers letzter Brief*” and „*Der letzte Brief eines Literaten*”. *Two Neglected Schnitzler Stories*, *The German Quarterly* 1972/3., 443–460.; Florentina COSTACHE, *Imagination and Procreation. Schnitzler’s “Andreas Thameyers letzter Brief”*, *West Virginia University Philological Papers* 2005/Fall, link.gale.com/apps/doc/A149850924/AONE (Hozzáférés: 2023. szeptember 1.); Michael BOEHRINGER, *Fantasies of White Masculinity in Arthur Schnitzler’s Andreas Thameyers letzter Brief* (1900), *The German Quarterly* 2011/1., 80–96.

⁶² FINUCCI, *Maternal Imagination...*, 54. A magzat formálódásáról vallott általánosabb nézetek kora újkori tudománytörténetéről: André KARLICEK, *Az ember a normának megfelelő és normától eltérő között. A szaporodás és a születési rendellenességek a preformációtan tükrében*, ford. GURKA Dezső = *Egyébeba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. GURKA Dezső, Gondolat, Budapest, 2014, 175–185; Hiro HIRAI, *Souls, Formative Power and Animal Generation in Renaissance Debates = Animals. New Essays*, szerk. Andreas BLANK, Philosophia Verlag, München, 2016, 45–74.

újszülöttet elérő hatása csak legszűkebb kontextusában jelenti a kor természettudományi problémáját, a megvitatását dinamizáló kérdéskör a művészetelmélet és az irodalomelmélet preesztétikai diszkussziójaként is megragadható. Úgy tűnik, a kérdés megvitatása körül a 16. században izzott fel igazán a levegő, ami összefüggésben állott a lélekfilozófiai elgondolások újrendeződésével és az irodalmi eszmény ettől bizonyosan nem független átalakulásával is. A mentális habitusok, vagyis a különböző lélekműködések tudományos rendszerezésének szofisztikált skolasztikus hagyományában nagymérvű egyszerűsödés következett be a 16. század során. A részletek kifejtése helyett – amelyekről Tasi Réka újabb tanulmányaiból érdemes tájékozódni – itt csak jelezni van mód, hogy annak előtte általában ötféle ilyen működést különböztettek meg, s közöttük a *phantasia* a korábban érzékelt tárgy képét megtartó mentális képesség neve volt, megkülönböztetve az *imaginatiótól*, ami a különböző képekből újat összeállító képességet jelentette. A 16. századi eszmetörténetben e kettő fokozatosan egybecsúszott, összeolvadt, szinonimává vált, a többi három jelentősége visszaszorult, vagyis épp a *phantasia/imaginatio* lett az, amely háttérbe szorította a többi belső habitust, így többek között kiiktatta a képek racionális ellenőrzésének műveletét is.⁶³ Mindebből olyan irodalmiság következett, amely nem intellektuálisan, hanem a kifejezőmód szemléletességének, képi összetevőinek nagyarányú felfokozásával kívánt hatást elérni. Ma már közkeletű elgondolásnak számít a katolikus barokk irodalom eszményeinek kialakulása köré ezt a tudománytörténeti kontextust is felvázolni.⁶⁴ Az irodalom képi eszközeivel kiváltható intenzív affektusokat és emóciókat a barokk irodalom teoretikusai a kommunikáció olyan eszközeiként tárgyalták, amelyek képesek az azonosulást és az elkötelezettséget rendkívül hatékonyan kialakítani, de akadtak olyanok is, akik a fogalmi kontroll nélkül szabadjára engedett képek és asszociációk veszélyességére, uralhatatlanságára, káros következményeire figyelmeztettek. A kérdés végigkíséri a 17–18. századot, a felvilágosodás irányzatai is reflektálnak rá, sőt a klaszikus német idealizmus sem tudja elkerülni.

Különösen erőteljes ebben a hagyományban a szörnyszülöttekre való vonatkoztatás: a szerelmi egyesülés során vagy azt követően elkalandozó gondolatok a magzatba nyomódhatnak, torz alakokat látva vagy szörnyek képeit felidézve torz utódot nemzhetünk.⁶⁵ Descartes (1596–1650) ugyanúgy hitt a torzszülötteknek az anya látásától vett eredetében,⁶⁶ mint Voltaire (1694–1778),⁶⁷ sőt még Hegel (1770–1831) is: a *Die Philosophie des Geistes* (az *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*

⁶³ TASI Réka, *Barokk vízió – skolasztikus imagináció. Egy eszme- és retorikatörténeti kutatás első állomása*, ItK 2018/2., 145–168.

⁶⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *A barokk korszakfogalom a retorikatörténeti kutatások kiteljesedése után = Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet. Tudományos konferencia, Eger, 2020. szeptember 3–5.*, szerk. BENE Sándor – PINTÉR Márta Zsuzsanna, EKE Líceum, Eger, 2021, 15–53.

⁶⁵ Egy 17. század eleji francia perről: Marie-Hélène HUET, *Monstrous Imagination. Progeny as Art in French Classicism*, *Critical Inquiry* 1991/4., 723–725. De e kérdésekkel szembesült már Luther is: Martin LUTHER, *Asztali beszélgetések, vál., összeáll., jegyz., ford. MÁRTON László*, Helikon, Budapest, 1983, 124.

⁶⁶ Rebecca M. WILKIN, *Essaying the Mechanical Hypothesis. Descartes, La Forge, and Malebranche on the Formation of Birthmarks*, *Early Science and Medicine* 2008/6., 540–549.

⁶⁷ DONIGER–SPINNER, *I. m.*, 113.

harmadik része) az anyajegyeket említi, és egy törött kezű újszülött történetét tartalmazza; Hegel 1825. évi berlini kurzusának hallgatói pedig azt is lejegyezték, hogy a törzsanyagot kiegészítette egy albinó orvosdoktor és természettudós történetével, aki maga vezette vissza testi sajátosságát az édesanyja által a várandóssága hetedik hónapjában, különleges körülmények között megpillantott nyúl látványára.⁶⁸ A jezsuita Szentiványi Márton (1633–1705) enciklopédikus gyűjteményének példái között az eltérő bőrszínű újszülött éppúgy szerepel, mint az antwerpeni kereskedő felesége, aki kipillantva az ablakán látta, ahogyan egy gonosztevő jobb kezét levágja a hóhér, majd jobb kéz nélküli leánygyermeknek adott életet; a római Ursinus családból származó asszony, aki addig nézegette a családi címet, míg bozontos medvét szült; hasonló okra vezet vissza Szentiványi a cseresznye, eper, szeder formájú anyajegyeket; sőt maga is ismert olyan fiatalembert, aki bal karján egy magyar pénzérmét formázó anyajegyvet viselt, amelyen az ábra mellett még a felirat is olvasható volt, mert várandós anyjának ugyanazon karjába benyomódott egy ilyen érme.⁶⁹

Ugyanebben a szemléleti keretben állott Szentiványi után egy évtizeddel Daniel Turner (1667–1741) londoni orvos, aki a bőrbetegségekről szóló értekezésében (1714) egyes elváltozásokat az anyai imaginációnak a magzat formálódásában játszott szerepére vezetett vissza. Orvoskollégája, James Blondel (1666–1734) számos válaszirattal felelt a műre, s ezek egyikét 1737-ben franciául is kiadták.⁷⁰ Jean-Baptiste de Boyer marquis d'Argens (1704–1771) *Lettres juives* című levélregénye 1738. évi VI. kötetében a 151. levél lényegében Blondel e könyvének lelkes ismertetése; ironikus megjegyzése szerint, ha az anyai imagináció magzatot formáló jelensége igaz volna, minthogy érvényesüléséhez egyetlen óvatlan pillanat is elegendő, öt vagy hat generációnyi idő eltelével már csak torzult emberi teremtményekkel találkozhatnánk. E szövegnek Kölcsey Ferenc is olvasója volt, noha a helyhez fűzött marginális glosszája a könyvpéldány újrakötésekor oly mértékben roncsolódott, hogy még álláspontjának tendenciája sem állapítható meg.⁷¹ A francia enciklopédia *imagination* címszava (Voltaire-től) mindenestre hitelt ad az anyai mentális kép erejének, de egy meg nem nevezett munkatárs önálló címszót is írt a tárgyról (*imagination des femmes enceintes sur le foetus, pouvoir de l'*), amely kételkedő álláspontot foglal el.⁷²

⁶⁸ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Philosophie des subjektiven Geistes – Philosophy of Subjective Spirit*, I., *Einleitungen – Introductions*; II., *Anthropologie – Anthropology*; III., *Phenomenologie und Psychologie – Phenomenology and Psychology*, szerk., ford., bev., jegyz. M. J. PETRY, D. Reidel, Dordrecht–Boston, 1978, II., 236–239 (az 1830. évi harmadik kiadás szövege, § 405), bőséges jegyzetanyaggal: 500–501. Az albinó orvosdoktor a Goethe színelméletéhez is hozzászóló Georg Tobias Ludwig Sachs (1786–1814).

⁶⁹ SZENTIVÁNYI Márton, *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Decadis tertiae pars secunda, continens observationes in ipsas scientias*, Tyrnaviae, 1709, 257–258.

⁷⁰ HUET, *I. m.*, 720–721.

⁷¹ PÁLFI Judit – SERES Krisztina, *Körülvágott Kölcsey-glosszák Jean-Baptiste de Boyer marquis d'Argens „Lettres juives” című kötetében*, *Irodalomismeret* 1998/3–4., 105.

⁷² DONIGER–SPINNER, *I. m.*, 113.; WILKIN, *I. m.*, 566–567. Ami mindezekben a szövegekben természettudományos, ismeretelméleti, sőt teológiai megfontolásokat implikáló komoly megvitatás tárgya, 1759-ben Laurence Sterne *Tristram Shandy*jének humoros-szatirikus alapötlete volt: a nemzés pillanatából „nem csupán egy értelmes lény szerzése következik [...], hanem testének szerencsés alkata, elegendő melege, szellemi tehetsége talán, sőt egész lelkülete is; továbbá (mert hogy is lehetne más-képp), hogy egész nemzetségének boldogulása igazodik alkalmasint ama hangulathoz, közérzéshez,

A kérdés megvitatása során felgyült érvkészlet és argumentáció művészetelméleti álláspontokkal is összekapcsolódott. A két kérdéskör vegyítésében Marsilio Ficino munkássága mutatkozik kezdeményezőnek. Az anyai képzeletnek a magzatra gyakorolt hatását már az 1469–1474 között kidolgozott, de csak 1482-ben publikált *opus magnuma*, a *Theologia Platonica de immortalitate animorum* mérlegelte. A 13. könyvben a lélek halhatatlanságát az a négy jel bizonyítja, amelyek arról tanúskodnak, hogy milyen erőteljesen uralkodik a test fölött: a *phantasia* affektusai, a *ratio* és a *vaticinatio* működése (a filozófusokban, a költőkben, a prófétákban kiteljesedő *furor divinus*, továbbá a lélek hétféle *modus vacationisa*, például az álom), az *artes* és a *gubernatio* mesterművei, s végül a csodatételekre való képesség (amilyen például a *transmutatio*). Már az első jel kifejtése a nemzés közben átélt *imaginatio* hatásaival kezdődik: „Quam manifeste praegnantis mulieris aviditas tenerum foetum inficit rei cogitatae nota! Quam varios filiis suis gestus figurasque parentes (et quantum sibi dissimiles) imprimunt propter vehementem rerum diversarum imaginationem qua dum coeunt casu aliquo afficiuntur!” A csodás átváltozásoknál ugyanez a folyamat már szemléltető és emlékeztető példa lesz Ficinónál, amikor a *fatales imaginationes* hasonló, de még általánosabb kiterjedésű jelenségét tárgyalja, „quae gradatim idolis animorum illorum suboriuntur, quasi praegnantium mulierum affectus vehementissimi, quicquid sibi fingunt, in sphaeris suis sequentibusque tamquam foetibus exprimunt.”⁷³ Már az anyai *imaginatio* leírását körülvevő tematika, így a valósággal vetélkedő, nagyszerű műalkotások sorolása és az azok fogantatásának fogalmilag nem minden tekintetben reflektálható jellegére tett nyomaték jelzi, hogy a magzat formálódása Ficinónál művészetelméleti kontextusba is kerül. Van azonban a munkának egy olyan helye is, a 18. könyvben, ahol Ficino – a világ teremtéséről beszélve, de minden teremtő folyamatra kiterjesztőleg érvényre vonatkoztatva – az alkotó (*opifex*) bensejében már az alkotás megkezdése előtt létező képet, vagyis az ideát vagy archetípust *foetusnak* nevezi,⁷⁴ s ezzel nemcsak metaforikus-analógiás, hanem – a platonizmus eszmerendjében elhelyezve⁷⁵ – szerves fogalmi kapcsolatot is teremt az elme és az anyaméh, a mű és a magzat között, s így tételezi a képeknek (benső, mentális vagy külső, érzéki képeknek) való kitétséget az utóbbira nézve is.

amely e mesterkedés közben eltölti őket”. Laurence STERNE, *Tristram Shandy úr élete és gondolatai*, ford. HATÁR Győző, utószó KISS Zsuzsa, Európa, Budapest, 1989, 8. Az angol órákészítők Sterne regénye ellen tiltakozó pamfletjéről: HARTVIG Gabriella, *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, Argumentum, Budapest, 2000, 24. Az inkriminált jelenet Verseyhy által a brünni börtönben készített másolatáról: Uo., 84–85.; a Verseyhy műveiben kimutatható Sterne-hatásokról: GÁLOS Rezső, *Verseyhy és a Tristram Shandy*, ItK 1938/4., 372–375.

⁷³ Marsilio FICINO, *Platonic Theology*, I–VI., ford. Michael J. B. ALLEN, szerk. James HANKINS – William BOWEN, Harvard University Press, Cambridge, MA etc., 2001–2006, IV., 110, 190. A kérdéskör részletes kidolgozása Ficinóval kapcsolatban, további kommentárjainak szöveghelyeivel: Anna CORRIAS, *The World Soul and the Emergence of Human Life. Marsilio Ficino on Ensoulment*, The International Journal of the Platonic Tradition 2021/1., 1–22.

⁷⁴ FICINO, I. m., VI., 76. A szöveghely jelentőségéről a 15. századi itáliai építészetelmélet történetében: Kathryn Blair MOORE, *Ficino's Idea of Architecture: The "Mind's-Eye View" in Quattrocento Architectural Drawings*, Renaissance Studies: Journal of the Society for Renaissance Studies 2010/3., 332–352.

⁷⁵ Vö. J. A. PHILIP, *Mimesis in the Sophists of Plato*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 1961, 453–468, különösen 467.

A képek létrejöttére és hatására nézve pedig természetesen azt a kétféle képalkotó módot tekinthetjük kiindulópontnak, amelyeket Platón *Szofista* című dialógusa ragad meg (235–236). Ficino – Platón összes művével együtt – nemcsak latinra fordította ezt a dialógust (kiadásai: 1484, 1491), hanem kommentárt is írt hozzá (első kiadása: 1496).⁷⁶ A kétféle platóni képalkotó mód egyike a másolás művészete (*tekhné eikasztiké*), a modell arányainak pontos megtartásával létrehozott, másolásszerű, értelmezés nélküli művészet, míg a másik módban, a látszatot keltő alkotásban (*tekhné phantasztiké*) a művész az utánczás során az arányok tudatos megváltoztatásával, a megtervezett látvány és a kiváltani szándékozott hatás figyelembevételével dolgozik. (Meg kell jegyeznünk, hogy a platóni terminológiához képest a középkori és kora újkori lélekfilozófiai gondolkodás egy, Avicenna nyomán kialakult, Aquinói Szent Tamás által cáfolt, Francisco Suárez által meghaladott irányzata *phantasiának* a már jelen nem lévő érzéktárgy képét megtartó mentális képességet nevezte, szemben az *imaginatióval*, ami az új vagy újszerű képek összeállításának képessége volt, amíg a kettő közötti különbséget Suárez el nem mosta.)⁷⁷ Ficino Platón-értelmezése minden bizonnyal a legdinamikusabb hatású művészetelméleti elgondolások egyikeként regisztrálható a 16. században,⁷⁸ Sir Philip Sidney (1554–1586) platóni hatástól erősen átított költészetapológiája a két görög terminust is használja, és többféle értelmezésben érvényre juttatja.⁷⁹ Így hát Ficino filológiai és filozófiai, élettani és művészeti vonatkozásokra is figyelő platonizmusával olyan fogalmi keret jött létre, amelyen belül a várandós asszony és a művet létrehozó alkotó között kétirányúan parabolikus kapcsolatot tételezhetünk fel.

Szörnyszülés esetén az anya külső látványokra tekintő és a magzatra vetülő lelki folyamatát e kettős tipológiában az *eikasztiké* típusba kell sorolnunk, tehát 15–16. századi, de feltétlenül Suárez előtti terminológiával *phantasia* néven nevezhetjük meg. A magzatba vetített anyai kép a külső látvány mechanikus, transzponálás nélküli másolását végzi el, éppen ez okozza az újszülött torz látványát. A sok kínálkozó példa közül a karteziánus elvekkel rokonszenvező Nicolas Malebranche (1638–1715) az

⁷⁶ A kommentárt részletesen elemzi: Michael J. B. ALLEN, *Icastes. Marsilio Ficino's Interpretation of Plato's Sophist (Five Studies and a Critical Edition with Translation)*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, AZ, 2016.; a 4. fejezet a kommentár preesztétikai összefüggéseit fejti ki, míg az 5. fejezet a ficinói látás- és képelmélet ontológiai vonatkozásaival foglalkozik.

⁷⁷ TASI, I. m., 157.

⁷⁸ ALLEN, I. m., 166–167.

⁷⁹ Sir Philip SIDNEY, *A költészet védelme (1581–1583?)*, bev., ford. MOLNÁR Katalin = *Francia és angol poétikák 1392–1603*, szerk. HORVÁTH Iván, JATE, Szeged, 1975, 101. Sidney erős platonizmusára utal az is, hogy nála a kétféle alkotásmód között itt értékkülönbség van, a *phantasztiké* a költészettel való visszaélést jelent. E nézet oka nem csupán a platóni dialógus eredeti, a szofistákat leleplezni óhajtó kontextusa, hanem a hiteles és eltorzult képek közvetítésének ontológiai jelentősége a firenzei újplatonizmusban; erről lásd ALLEN, I. m., 168–204. Ugyanakkor a Sidney-apológia egy másik, terminusokat még nem említő helyén a pusztá utánczást középserűségnek tartja, s vele szemben a *phantasztiké* alkotásmódnak megfeleltethető, azt körülíró eljárást értékeli nagyon pozitívan, az ilyen költöket tartja a legnemesebbeknek, akiket a vátesz névvel is joggal ruházhatunk fel; lásd SIDNEY, I. m., 64–65. A Sidney-mű hazai elemzése sajnos egyáltalán nem érinti e kérdéseket: KATONA Gábor, *Vallás, szerelem, diplomácia. Sir Philip Sidney élete és művészete*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1998, 77–117.

1670-es évek közepén rögzített történetét említhetjük.⁸⁰ Malebranche szerint egy szörnyszülött V. Piusnak (1566–1572) arra a portréjára hasonlított, amelyet az anya a várandóssága alatt, a pápa halálának centenáriumára időzített boldoggá avatási ünnepségen (1672) szemlélt, s amely a pápát az ég felé fordulva ábrázolta, s ezért a gyermek nemcsak egy öregember arcvonásaival, hanem majdnem egészen homlok nélkül született, mert a pápa homloka ebben a perspektívában az arcképen nem volt látható. Az anya imaginációja nem végezte el a megfelelő transzponálást, vagyis interpretáció nélkül, mechanikusan képezte le a látványt. A képzőművészet helyett a szemiotika nyelvén írta le a helyzetet: a jelölt csak hiányosan vagy torzultan volt jelen az újonnan megképzett jelben, amely csakis a leutánzott jelölőnek felelt meg, így a jel a jelentés-egész felidézésére alkalmatlan volt. A nyelvi artikuláció fogalmaival: a szörnyszülött magzat kratülikus alkotás, létrehozásának nincs grammatikája vagy retorikája.

A logikában és a nyelvelméletben a Port-Royal karteziánizmus, az irodalomban a klasszicizáló imitáció által uralt, egészében a rációnak behódoló Franciaországban a kontrollálatlan empiria zabolátlan irracionálisának alávetett anyai képzelet elég súlyos normaszegésnek minősült. Így a rendszer belső ellentmondására utal ugyan, mégsem igazán meglepő, hogy egy másik szöveghelyen Malebranche a korábbiak ellentmondó kijelentést tesz: ugyan a mikroszkopikus megfigyelésekre támaszkodva arra az álláspontra jut, hogy parányi méretű élőlények formájában minden valaha megszületendő élőlény testi alapja létrejött a teremtéskor és tényleges megszületésükig őseik bennfoglalták azokat a saját testükben (*emboîtement*), az anya képzeleti munkáját mégis olyan *sine qua non*nak tartja, amely nélkül egyáltalán nem volna megmagyarázható, hogy egy kanca miért nem borjat szül, a tyúktojásból miért nem fácáncsibe vagy más madárfaj kel ki. Így tehát nemcsak a téves imagináció formálta szörnyszülött, hanem minden egészséges, az elvártaknak megfelelő küllemű és a szüleihez hasonlatos gyermek is az anya aktív képzeleti munkájának köszönhetően alakul ki, de ezekben az esetekben az anya elméjének és méhének együttműködése a *phantasztiké* alkotásmód, vagyis a megkívánt, helyénvaló utánzás szerint formálja az anyagot.⁸¹ A klasszicizáló művészetelmélet által uralt korszakban tehát a várandósság is normatív folyamatok által irányított, imitációelvű.

Az alakot és az arcvonásokat átörökítő mentális alkotás persze akkor is lehet megtevésztő, ha eredménye épp az elvárásoknak megfelelőnek tűnik. Galeotto épp erről tudósít. A 16. század számos orvosdoktora volt az övével pontosan megegyező véleményen: a szeretőjével találkozó asszony rettegése öntudatlanul felidézi benne a férje képmását, amely a megfogadó magzatba nyomódik; így ír erről Giovanni Marinello (1563), Antonio Persio (1576), Ambroise Paré (1585).⁸² Eltérő lelki folyamatok következtében az ellenkezője is megtörténhet: a törvényes hitvesével szeretkező asszony, különösen, ha a férje melankolikus természetű, akit gondolatai elvonnak a fizikai aktustól, több örömet remélhet, ha szeretője vagy más kívánatos férfiak alakját idézi fel közben.

⁸⁰ HUET, I. m., 725–726.

⁸¹ Uo., 726–728.; WILKIN, I. m., 556–562.

⁸² FINUCCI, *Maternal Imagination...*, 60.

De a *phantasztiké*, a transzponálva utánzó alkotásmód módusában működve a házastársi hűség intencionáltan is kijátszható: számító, tudatos megfontolással a feleség elérheti, hogy a szeretője karjaiban is a férje vonásaira összpontosítva olyan gyermeket fogadjon a méhébe, aki a törvényes hitves alakját és arcvonásait fogja viselni tényleges nemzőapjé helyett. Valójában tehát azt a gyermeket teszi szörnyszülötté, aki a törvényes férjhez hasonlít, vagyis ahhoz a férjhez, akinek nemznie kellett volna őt, minthogy a gyermek színlelt hasonlatossága egy tőle idegen létezővel áll fenn, ahelyett, hogy tényleges nemzőjére hasonlítana. Az asszony tehát nem kiszolgáltatott áldozata egy általa uralni nem tudott vágynak vagy szenvedélynek, hanem éppen ellenkezőleg: ura az érzékeinek, felügyelője a képzelőerejének. A *vis imaginativa* birtokosa, aki a legjobb szobrászok technikájához hasonlóan ura az arányoknak, értője a perspektívának, megteremtője a megtevésztő látszatnak.⁸³ A nyelvi műalkotások fogalmaival: spontán, metonimikus alkotásmód helyett a grammatikai tudatosság és a retorikai jártasság birtokosa, aki veszedelmes hatalom birtokában van. Elhithető működése a barokk alkotásmódra emlékeztet: normatív elvárásoknak tesz eleget az adekvát természetesség és spontaneitás helyett keresett invenciózusság, nagymérvű szubverzivitás, artisztikus transzponálás működtetésével.

A 18. század végére az orvostudományi gondolkodás egy, a korábbiaktól eltérő álláspontot stabilizált Franciaországban: a szülésorvosi empiria kimondhatóvá tette, hogy a gyakorlatban a tökéletes hasonlóság számít kivételes esetnek, s általánosnak a mindkét szülőjétől különbségeket mutató újszülött tekinthető.⁸⁴ Maga a természet is mindig különbözött alkot tehát, nem egészen hű képmásokat. A felismerés ontológiai előzményei már Montaigne-nél (1533–1592) megtalálhatók: a képzelet hatalmáról szóló esszéjében ugyan maga is beszámolt egy szőrrel borított testű pisai leány alakjának mentális eredetéről,⁸⁵ egy másik helyen, a katalán Sabundei Rajmund természetfilozófiájának szentelt hosszú apológiában viszont azt fejtette ki, hogy ha a beteg és az egészséges, az örült és a józan, az álmodó és az éber eltérően érzékeli a dolgokat, akkor nem zárhatjuk ki, hogy normál állapotunknak, természetes diszpozíciónknak is ugyanilyen arányú fénytörést, befolyásoló hatást tulajdonítsunk, vagyis hogy a mérsékelt ember karaktere éppúgy rányomódik a maga érzékelésére, mint a mértéktelenségbe eső.⁸⁶ Az időtlen állandóság megragadhatatlan, mind a személynek, mind a dolognak még az önmagával való azonossága is folyton kérdéses, új kontextusok új vonatkozásokat teremtenek, új affektusokat ébresztenek, s mind ebből legfeljebb egy-egy pillanat rögzíthető az adekvát kifejezés esélyével. A hasonlóság többé nem magának a dolognak a tulajdonsága, amely lehorgonyozható volna

⁸³ HUET, I. m., 729–731.

⁸⁴ Uo., 731–736.

⁸⁵ L. 1, c. 20 (az 1588-as párizsi kiadás autográf bejegyzésekkel elborított bordeaux-i példányát, tehát Montaigne utolsó szövegezését követő kiadásokban c. 21): Michel de MONTAIGNE, *Les Essais*, I–III., édition conforme au texte de l'exemplaire de Bordeaux par Pierre VILLEY, Quadrige – Presses Universitaires de France, Paris, 1988, I., 105. A Montaigne-textológia áttekintése: John McCLELLAND, *Editing Montaigne's Essais within and without the Tradition of Textual Scholarship*, Text 1998, 61–89.

⁸⁶ L. 2, c. 12: MONTAIGNE, I. m., II., 599–600. Vö. Stuart CLARK, *Vanities of the Eye. Vision in Early Modern European Culture*, Oxford University Press, Oxford etc., 2007, 39–40.

valamifajta állandóságban. A francia enciklopédia *ressemblance* címszava – Louis de Jaucourt (1704–1779) szövege – egyértelműen úgy fogalmaz, hogy a hasonlóság nem a dolgokban, hanem egyedül az őket ekképpen megítélő elmében van.⁸⁷

Nyomatékosan hangsúlyoztam, most pedig talán már nem is kell figyelmeztetnem rá, hogy a várandós anya a kora újkorban megvitatott mentális képei valójában művészetelméleti parabolák. Az egyaránt imitációelvű humanista, barokk és klasszicista irodalomban, így Mátyás udvarában is, a hasonlóság, a parafrázis vagy adaptált intertextusokra és szubtextusokra való ráismerés garantálja a mentális képességek és etikai normák tipizálható szintjének való megfelelést, a külső instanciák instrumentumkénti közvetítését, a pragmatikus kiaknázást. A romantikus és posztromantikus irodalomban viszont az originalitás a kitüntetett érték, a korábbiakhoz való hasonlóság megteremtése és regisztrálása helyett mind az alkotás, mind a befogadás olyan különleges, ihletett és felemelő, katartikus pillanat, amelyet a korábbival azonos eljárás felismerésének asszociációs szemantikai mezői helyett a kreatív eredetiség, a külső instanciák helyett az autonóm igazságfogalom felragyogása, a pragmatizmus helyett az esztétikai öncél affektív hatáspotenciálja határoz meg. Mindennek akkora jelentősége van, hogy még a Suárez előtti terminológiai különbség is visszatér: Coleridge (1772–1834) kanti és schellingi ihletésű tipológiája ismét az avicennai eredetű középkori hagyomány szerint értett *phantasiát*, az emlékezeti típusú, külső látványt rögzítő képiséget nevezi *fancynak*, míg törekvéseinek valódi tárgya, a magasabb szintű, autonóm látványt alkotó képzelet megnevezésére az *imaginationt* hozza vissza.⁸⁸ Az ezt működtető, a másolástól határozottan megkülönböztetendő művészi utánzásban *likeness* és *unlikeness* (hasonlóság és különbség), *sameness* és *difference* (azonosság és különbözőség) egysége valósul meg, hasonlóság a különbözőségben, különbözőség a hasonlóságban. A pusztán a hasonlóságot, a megegyezést rögzítő műalkotás – teljes összhangban a platóni elmélettel – taszító; a megelevenítő, a szemléleti kapcsolódásra alkalmat adó életteliség csakis a művész bensőjéből kerülhet belé.⁸⁹

⁸⁷ HUET, I. m., 736.

⁸⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kubla kán és Pickwick úr. Romantika és realizmus az angol irodalomban*, Magvető, Budapest, 1982, 74–77. A megkülönböztetés a *Biographia literaria* (1817) egyik kulcsa, de lásd szorosabban a 13. fejezetet, továbbá a 14. fejezet végét, ahol a *fancy* mint *drapery*, az *imagination* viszont mint *soul* kerül megnevezésre. Mindkét fejezet magyarul: Samuel Taylor COLERIDGE, *Biographia literaria* (1817, részletek), ford. TIMÁR Andrea = *Angol romantika. Esszék, naplók, levelek*, szerk. PÉTER Ágnes, Kijárat, Budapest, 2003, 201–214. Érdekes, hogy a Coleridge által az 5. fejezetben – Johann Gebhard Ehrenreich Maass (1766–1823) közvetítésével – hivatkozott Juan Luis Vives (1493–1540) a két terminust Coleridge-hez és a középkori terminológiához képest is épp felcserélve alkalmazza, aminek oka az arisztotelészi *Retorika* affektuselméletének latin fordításaiban a görög *phantasia* (1382a) megfelelőjeként olvasható *imaginatio* terminus lehet; Kaarlo HAVU, *Juan Luis Vives. Politics, Rhetoric, and Emotions*, Routledge, London – New York, 2022, 201–202, 210–211, különösen a 162. sz. jegyzet. Coleridge képzelőerő-elvű irodalomesztétikájának közvetlen forrásairól: SZENCZI Miklós, *Valóságghűség és képzelet. Adalékok a romantikus esztétika kialakulásához*, Akadémiai, Budapest, 1975, 111–164.

⁸⁹ E gondolatmenet kifejtése Coleridge 1818. évi londoni előadás-sorozatának március 10-én megtartott XIII. előadásában; szemelvényes magyar fordítása: Samuel Taylor COLERIDGE, [A *Course of Lectures*] 13. előadás: *A költészetéről vagy a művészetéről* (1818, részletek), ford. TIMÁR Andrea = PÉTER, I. m., 215–219.

Az európai irodalomban a legemlékezetesebben talán Goethe *Vonzások és választások* című regénye (1809) dolgozta fel a gyermek és a műalkotás fogantatásának különös varázslatát. Rendkívül találóan fogalmazott Szerb Antal: a nagy belső áldozatok árán a klasszikus alkotások fegyelmét felmutató Goethe e művében „a vak, végzetes, misztikus, emberen túli nagy szerelem regényét” alkotta meg, „azt a regényt, amelyet a romantikusok szerettek volna megírni”.⁹⁰ A Charlotte és Eduard együttlétekor megfogant, ám Ottilia és az őrnagy külsejét felidéző, „kettős házasságtörésből (*aus einem doppelten Ehebruch*) született” gyermek, akinek alakjában „a benső hajlam, a képzelőerő [...] érvényesítette jogait a valóság fölött (*behauptete die innre Neigung, behauptete die Einbildungskraft ihre Rechte über das Wirkliche*)”,⁹¹ pontosan ennek a klasszikus kereteket szétfeszítő romantikus képiségnek a feledhetetlen parabolája. A katartikus pillanatban felidéződő, teremtő erejű, önervényű és önkifejező képek nem elvártan konvencionálisak, de nem is fatálisan, véletlenszerűen esetlegesek, hanem magának a fátumnak a hordozói: lényegiségük, a lélek irányultságát sűrített pillanatban revelatíván láthatóvá tevő jellegük az érzelmi súlypontoknak megfelelően formálódik, a spirituális összetartozásnak a fizikainál erősebb, érvényesebb kötelékké fonódását mutatja fel.⁹²

⁹⁰ SZERB Antal, *A világirodalom története*, Magvető, Budapest, 1980, 425.

⁹¹ Johann Wolfgang GOETHE, *Vonzások és választások*, ford. VAS István = Johann Wolfgang GOETHE, *Szépprózai művek*, Európa, Budapest, 1983, 354, 217.

⁹² Szabó Lőrincről mint Goethe olvasójáról és a motívumnak nála játszott szerepéről lásd KECSKEMÉTI Gábor, A huszonhatodik év 62. szonettjének motívumtörténetéhez = *Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. BESSENYEI József – FERENCZI László – KOVÁCS Viktor – PÁLFI Ágnes, Miskolci Egyetem BTK Összehasonlító Irodalomtörténeti és Művészettörténeti Tanszék, Miskolc, 2001, 248–252. A felismerés elhelyezése a későmodern poétikai paradigma tudománytörténetében: KABDEBÓ Lóránt, *Káprázat: A Vita nuova vonzásában*, Tiszatáj 2021/9., 103–104.